

UOT 81`344.

RUS DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN QEYRİ-SINHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ (müxtəlif növ sinharmonik səsbirləşmələri kombinasiyaları)

¹MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu

²RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-dissertant

arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: fonetika, struktur, sinharmonik, həmcins, qeyri-sinharmonik.

Hər şeydən öncə, qeyri-sinharmonik söz nə deməkdir, onu aydınlaşdırmaq lazım gəlir. *Harmoniya* “səslənmə”, “əlaqə” deməkdir. *Syn+ harmonia* sözləri isə *birlikdə səslənmə, həmahəng* anlamlarını daşıyır. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saıtlərin (bəzən də samitlərin) müəyyən fonetik əlamət əsasında həmcinsləşməsidir. Bu xüsusiyyət aqlütinativ dillərdə özünü daha qabarıq göstərir. Türk dillərində xüsusilə müşahidə olunan ahəng qanunu sinharmonizmin ən geniş yayılmış növü olan tembr sinharmonizminin digər adıdır. Bundan başqa, ahəng qanununa dilçilikdə dilin üfüqi vəziyyətinə görə həmcinsləşmə, damaq ahəngi də deyilir.

Qeyri-sinharmonik söz dedikdə bir söz daxilində (burada: ikihecalı sözlərdə) saıtlərin ahəng qanununa tabe olmaması, yəni həmcinsləşməməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan dilində *kitab, ziyan, məşhur* və s. sözlər; rus dilində isə *зависть, жалкий, вставити* və s. sözlər ahəng qanununa tabe olmayan, yəni qeyri-sinharmonik sözlər hesab olunur. Linqvistik ədəbiyyatlarda belə sözləri ahəng qanununa tabe olmayan, yəni \bar{S} ; sinharmonik sözləri, yəni ahəng qanununa tabe olan sözləri isə S simvolu ilə işarə etmək qəbul olunmuşdur [2. 13]. S və ya \bar{S} işarəsinin yanında 2 rəqəmi isə, sinharmonik və ya qeyri-sinharmonik sözlərin ikihecalı olduğunu göstərir.

Bizim hesablamalarımıza görə, müasir rus ədəbi dilində başlanğıc formasında olan cəmi **9426** ikihecalı söz vardır. Onlardan **7225**-i, yəni **76.6 %**-i qeyri-sinharmonik ($\bar{S}2$) sözlər, **2201**-i, yəni **23.4 %**-i isə sinharmonik ($S2$) fonetik strukturlu sözləri təşkil edir. Rəqəmlərdən də aydın olduğu kimi, müasir rus ədəbi dilində $\bar{S}2$ sözlər $S2$ sözlərdən təxminən 3 dəfəyədək çoxdur. Deməli, rus ədəbi dilində həmcinsləşmə çox da üstün mövqedə deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri də rus dilinin flektiv dil olmasıdır.

Müasir rus ədəbi dilinin ikihecalı sinharmonik quruluşlu, yəni $S2$ sözləri və onların struktur növləri tərəfimizdən artıq tədqiq və təhlil olunmuşdur [5. 18-24]. Bu məqalə isə ikihecalı qeyri-sinharmonik fonetik quruluşlu sözlərə və onların müxtəlif fonetik struktur növlərinin analizinə həsr edilmişdir. Rus dilinin ikihecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümumi mənzərəsi sxemdə verilmişdir.

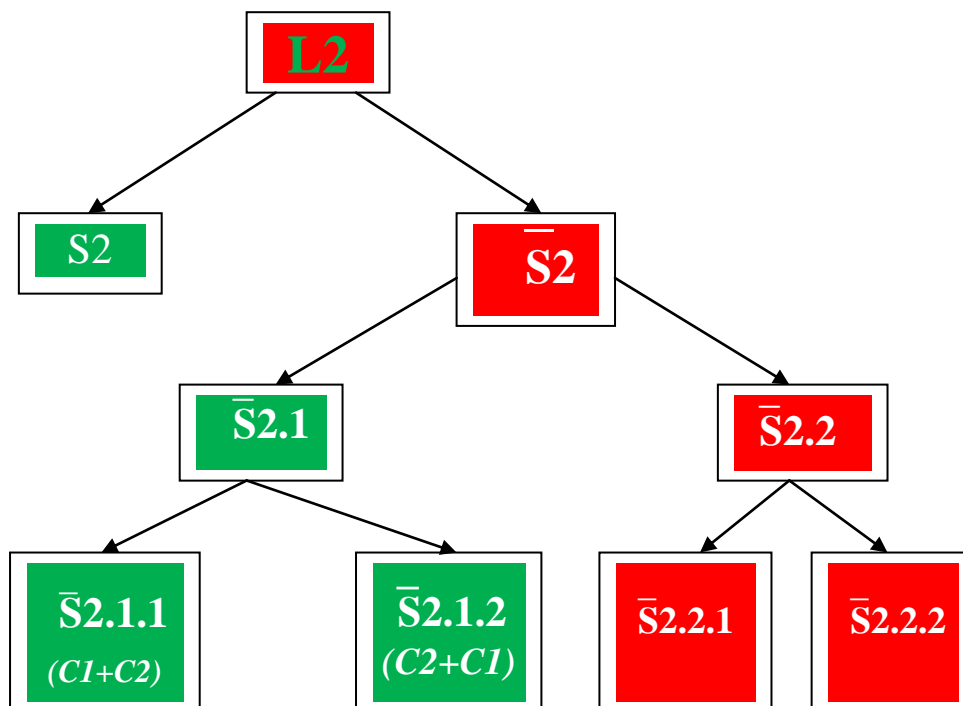
Burada:

1) L - leksika; $L2$ - ikihecalı leksika; S -sinharmonik sözlər; \bar{S} - qeyri-sinharmonik sözlər; $S2$ - ikihecalı sinharmonik sözlər; $\bar{S}2$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər;
 $\bar{S}2.1$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin I tipi; $\bar{S}2.2$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin II tipi.

2) Yaşıl rəng – müqayisə olunan iki dildə tipoloji oxşar strukturlar; qırmızı rəng – rus dilinin spesifik strukturları.

Müasir rus ədəbi dilində olan ikihecalı sözlərin **7225**-i qeyri-sinharmonik ($\bar{S}2$) quruluşa malikdir. Onlardan **1185** söz və ya **16,4 %**-i $\bar{S}2.1$ tipini formalaşdırır (bax: Cədvəl 1).

Rus dilinin ikihecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümumi mənzərəsi

Cədvəl 1.

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci ($\bar{S}2.1$) tipinin ümumi lingvostatistik göstəriciləri

Tip	Yarımtip	Növlərin sayı	Sözlərin sayı	Sözlər % ilə
S2.1	S2.1.1 (C1+C2)	33	825	69.6 %
	S2.1.2 (C2+C1)	22	360	30.4 %
Ümumi		55 növ	1185 söz	100%

$\bar{S}2.1$ yarımtipinə daxil olan hecalar ayrılıqda həmcinsdir. Yəni bir hecada sait və samit səsbirləşmələri ya incə (C2), ya da qalın (C1) olur. Burada C2, incə sait və incə samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dilçilikdə incə saitin *i*, incə samitin isə *t'* kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, C2 quruluşunu *i+t'* birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində olduğunu göstərmək olar: *it'*, *it't'*, *t'it'*, *t'it't'*, *t'it't't'* və b.k.

C1 kombinasiyasında da eyni prinsip tətbiq olunur: C1- qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət səsbirləşməsinə bildirir. Dilçilikdə qalın saitin *a*, qalın samitin isə *t* kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, *a+t* səsbirləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları C1 hecasını əmələ gətirər: *at*, *att*, *ta*, *tta*, *ttta*, *tat*, *ttat*, *ttatt* və b.k. [2. 14].

Ayrılıqda C1 və C2 səsbirləşmələri həmcins hecanı əmələ gətirənlər də, burada bir səsbirləşməsi digər səsbirləşməsi ilə həmahəng olmadığı üçün qeyri-sinharmonik söz formalaşır. Nəticədə, bu tip ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər C1+C2 və ya C2+C1 birləşmələri şəklində

*Rus dilində ikihecalı sözlərin qeyri-sinharmonik fonetik struktur növləri
(müxtəlif növ sinharmonik səsbirləşmələri kombinasiyaları)*

S2.1 tipinin müvafiq iki yarım tipində (**S2.1.1** və **S2.1.2**) reallaşır. Bu yarım tiplərə ətraflı nəzər salaq:

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin birinci yarım tipi - S2.1. 1

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, **825** sözü əhatə edən **S2.1.1** yarım tipində birinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri qalın (C1), ikinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri isə incə (C2) kombinasiyaya aiddir (bax: Cədvəl 2).

Cədvəl 2

S2.1.1 yarım tipinin müxtəlif struktur növləri

S2.1.1 (C1+C2)						
Grup	Növ	Nümunə	Sözlərin sayı		%	
			növ üzrə	cəmi		
I	1. at'i	очи	1	2	0.2 %	
	2. att'i	ушки	1			
II	1. at'it'	аминь, алеть, осень	20	56	6.7 %	
	2. at'it't'	осесть, усесть, учесть	3			
	3. att'it'	алтей, умнеть, отпеть	27			
	4. att'it't'	облезть, обчесть, отсесть	6			
III	a)	1. tai	таи	1	137	16.6 %
	b)	2. tat'i	гуще, боди, кали	34		
		3. tatt'i	жарче, санки, возле	57		
		4. tatt't'i	портъе, ползти	2		
		5. ttat'i	круче, двое, вроде	20		
		6. ttatt'i	скобки, франки, жмурки	14		
		7. ttatt't'i	вползти, сползти	2		
		8. tttat'i	вправе, кстати, втрое	5		
		9. tttatt'i	схватки	1		
		10. tttatt't'i	всхолмье	1		
IV	a)	1. tait'	дуэль, таить, поить	4	630	76.3%
	b)	2. ttait'	стоить, гноить, драить	9		
		3. tttait'	строить, струить, сдвоить	4		
		4. ttttait'	встроить	1		
		5. tat'it'	жарить, запись, камень	224		
		6. tat'it't'	болезнь, повесть, зависть	16		
		7. tatt'it'	подпись, горбить, жалкий	121		
		8. tatt'it't'	доблесть, зурнисть, коктейль	6		
		9. tatt't'it'	навзничь, толстеть, толстить	3		
		10. tatt't't'it'	подстричь, росстричь	2		
		11. ttat'it'	жгучий, бросить, гранить	160		
		12. ttat'it't'	жгучесть, флористь, прочесть	5		
		13. tatt'it'	брамсель, звонкий, влажнеть	39		
		14. tatt't'it'	сползтись	1		
		15. tttat'it'	справить, сквозить, вставить	29		
		16. tttatt'it'	вспомнить, вскормить	4		
		17. ttttat'it'	всклочить, всхрапеть	2		
Ümumi	33 növ			825 söz	100%	

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, §2.1.1 yarım tipini təşkil edən struktur növləri 4 qrupa bölünmüşdür:

Birinci qrupda sait ilə başlayıb, sait ilə də bitən və birinci hecası qalın, ikinci hecası isə incə sait-samit birləşmələrindən ibarət olan ikihecalı sözlər cəmlənmişdir. Bu qrupda cəmi 2 növ üzrə 2 söz müəyyən olunmuşdur: **at'i** (очу), **att'i** (уику).

İki saitin arasında bir samit iştirak edərsə, həmin samit ikinci saitə, yəni ikinci hecaya aid olacaqdır. Əgər saitlər arasında iki samit iştirak edərsə, samitlərin birincisi birinci saitə - birinci hecaya, ikinci samit isə ikinci saitə - ikinci hecaya məxsus olacaqdır. Biz iki saitin arasındakı samitlərin hansı (əvvəlki, ya sonrakı) hecaya aid olduğunu müəyyən etmək üçün eşitmə üsulundan istifadə etmişik.

Bu, birmənalı belə deyildir. Tam dəqiq fikir bildirmək üçün texniki vasitələrin köməyi ilə nəticələr əldə olunmalı, ortadakı incə samitin təsirini dəqiqləşdirmək üçün ayrıca fonetik eksperimentlər aparılmalıdır.

İkinci qrupa sait səs ilə başlanan və samit səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. 4 müxtəlif növ üzrə 56 sözü əhatə edən bu qrup §2.1.1 yarım tipinin 6.7%-ni təşkil edir: **at'it'** (осень, аминь), **att'it'** (умнеть), **att'it't'** (отсесть) və b.k.

Üçüncü qrup samitlə başlayıb, saitlə bitməsinə görə fərqlənir və iki yarımqrupa ayrılır. **Birinci yarımqrupa** söz sonunda iki sait yanaşı iştirak etmiş sözlər (yalnız bir söz – **tai** - таи), **ikinci yarımqrupa** isə samitlə başlanan və tək sait ilə bitən sözlər daxil edilmişdir. İkihecalı sözlər birinci yarımqrupda bir növdə çıxış etdiyi halda, ikinci yarımqrupda 9 növ üzrə təmsil olunmuşdur: **tat'i** (фоіе), **tatt'i** (максу), **tatt't'i** (портье), **ttat'i** (вроде), **tttat'i** (кстату) və b.k. Üçüncü qrupa 137 söz daxil olunmuşdur ki, bu da §2.1.1 tipinin 16.6%-ni təşkil edir.

Dördüncü qrup §2.1.1 tipinin say etibarı ilə ən çox sözü olan qrupudur. §2.1.1 tipinin 76%-ini təşkil edən bu qrupda 630 söz müəyyən edilmişdir ki, onlar da üçüncü qrupda olduğu kimi, iki yarımqrupa bölünür. Ümumiyyətlə, bu qrupa daxil olan sözlər samit ilə başlayıb, samit ilə bitsələr də, **birinci yarımqrupa** aid edilmiş sözlər iki saitin yanaşı iştirakı ilə seçilir. Belə sözlər 4 müxtəlif növlər üzrə cəmi 18 söz təşkil edir: **tait'** (дуэль), **ttait'** (стоить), **tttait'** (сдвоить) və b.k.

İkinci yarımqrupda sözlərin iki saiti arasında samitlər çıxış edir, yəni saitlər yanaşı işlənmir. Bu yarımqrup 13 növ üzrə 612 sözü əhatə edir: **tat'it'** (камень), **tat'it't'** (совесть), **tatt'it'** (жалкий), **tatt'it't'** (коктейль) və b.k.

Beləliklə, §2.1 tipinin ən məhsuldar hissəsi olan §2.1.1 struktur yarım tipini 33 növ və 825 ikihecalı söz ilə aid olduğu struktur tipinin 69.6%-ni təşkil edir.

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin ikinci yarım tipini -

§2.1.2

Müasir rus dilinin bu fonetik struktur yarım tipini formalaşdıran ikihecalı sözləri digər yarım tipin əksinə olaraq, **C2+C1** ardıcılığına malikdir. Yəni birinci heca incə sait və incə samit (**C2**), ikinci heca isə qalın sait və qalın samit (**C1**) səs birləşmələrindən ibarət ikihecalı fonetik strukturudur. Ümumilikdə, §2.1.2 yarım tipini 22 növ və 360 ikihecalı sözlər (§2.1 tipinin 30.4 %) reallaşdırılmışdır.

Bu yarım tipdə də sözlər sait və ya samit səs ilə həm başlayıb, həm də bitməsinə görə 4 qrupa bölünmüşdür (bax: Cədvəl 3):

§2.1.2 yarım tipinin müxtəlif struktur növləri

§2.1.2 (C2+C1)						
Qrup	Növ	Nümunə	Sözlərin sayı		%	
			Növ üzrə	Cəmi		
I	1. ita	иго, эхо, ива	6	6	1,6 %	
II	a) 1. iat	ион	1	13	3,6 %	
	b) 2. itat	идал, итог, имут	11			
	3. itatt	изыск	1			
III	a) 1. t'ia	кеа	1	152	42,2 %	
	b)	2. t'ita	вера, чело, хина			90
		3. t'it'ta	вечно, ничто, бельмо			35
		4. t'it'tta	день-два			1
		5. t'it'ttta	действие			1
		6. t't'ita	спина, звено, ввиду			21
		7. t't'it'ta	змеяка, спичка, стелька			3
IV	a) 1. t'iat	киот, диан, реал	12	189	52,5 %	
	b)	2. t'iatt	фиакр, сеанс, театр			7
		3. t'iattt	меандр, риастр			2
		4. t'itat	ведун, белок, демон			118
		5. t'itatt	гигант, меланж, реванш			17
		6. t'it'tat	ведьмак, лейкоз, мельком			11
		7. t'it'ttat	бейсбол, нейтрон, нейтрал			5
		8. t'it'tttat	рейхстаг, пейнтбол			2
		9. t'it'tttatt	пейджинг			1
		10. t't'itat	снежок, стимул, снимок			13
		11. t't'itatt	стиракс			1
Ümumi	22 növ		360 söz		100%	

Birinci struktur qrupuna sait səs ilə başlayan və sait səs ilə də bitən ikihecalı sözlər daxil edilmişdir. Yalnız 1 növ üzrə 6 sözdən ibarət olan (**ita** -эму, эхо, это, эра, ива) bu qrup §2.1.2 yarım tipində olan sözlərin 1.6%-ni təşkil edir.

İkinci struktur qrupuna sözlər sait səs ilə başlanan və samit səs ilə bitən sözlər aiddir. Bu qrup üçüncü və dördüncü qruplar kimi, iki yarımqrupa bölünür (Cədvəl 3-də: a və b.). **Birinci** yarımqrupa (a yarımqrupu) daxil sözlərin tərkibindəki saitlər yanaşı iştirak edir. İkinci qrupun a yarımqrupuna bir növ üzrə yalnız bir söz daxildir (**iat**- ион). **İkinci** yarımqrupa (b yarımqrupu) isə 2 növ üzrə 12 söz daxildir. Beləliklə, ikinci qrup 13 söz ilə §2.1.2 yarım tipinin 3.6 %-ni təşkil edir (итог, имут, изыск və b.k.).

Üçüncü struktur qrupuna samit səs ilə başlanan və sait səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. A yarımqrupuna 1 növ üzrə 1 söz (**t'ia**- кеа), b yarımqrupuna isə 6 növ üzrə 151 söz (**t'ita**- беда, **t'it'ta**- весьма, **t'it'tta**- день-два, **t'it'ttta**- действие, **t't'ita**- стена, **t't'it'ta**- спичка və b.k.) daxildir. Üçüncü qrup, ümumilikdə, 152 söz ilə, yəni, 42.2 % ilə bu yarım tipin ikinci ən böyük qrupudur.

Dördüncü struktur qrupu samit səs ilə başlanan və samit səs ilə də bitməsinə görə seçilir. A yarımqrupunda 3 növ üzrə 21 söz (**t'iat**- диод, **t'iatt**- киоск, **t'iattt**- меандр və b.k.) daxildir. B yarımqrupuna isə 8 növ üzrə 168 söz (**t'itat**- ребус, **t'itatt**- виконт, **t'it'tat**- пейзаж, **t'it'ttat**- нейтрал, **t'it'tttat**- пейнтбол, **t'it'tttatt**- пейджинг, **t't'itat**- снимок, **t't'itatt**- стиракс və b.k.) aiddir.

Beləliklə, dördüncü qrup 189 söz ilə §2.1.2 yarım tipində olan sözlərin 52.5%-ni təşkil edir.

§2.1 tipinin hər iki yarım tipinin fonetik struktur növlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ən çox sözün iştirakı ilə seçilən növ **ta+t'it'** və onun bir növ "güzgüdə əksinə bənzəyən" **t'i+tat** növləridir. §2.1 struktur tipinin **§2.1.1** və §2.1.2 yarım tipləri sayca azalma ardıcılığı ilə aşağıdakı Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

Konkret fonetik struktur növləri azalma ardıcılığı üzrə

§2.1.1 (C1+C2)			§2.1.2 (C2+C1)		
Növ	Say	%	Növ	Say	%
1. tat'it'	224	27.1	1. t'itat	118	32.7
2. ttat'it'	160	19.3	2. t'ita	90	25
3. tatt'it'	121	14.6	3. t'it'ta	35	9.7
4. tatt'i	57	6.9	4. t't'ita	21	5.8
5. ttatt'it'	39	4.7	5. t'itatt	17	4.7
6. tat'i	34	4.1	6. t't'itat	13	3.6
7. tttat'it'	29	3.5	7. t'iat	12	3.3
8. att'it'	27	3.2	8. itat	11	3
9. at'it'	20	2.4	9. t'it'tat	11	3
10. ttat'i	20	2.4	10. t'iatt	7	1.9
11. tat'it't'	16	1.9	11. ita	6	1.6
12. ttatt'i	14	1.6	12. t'it'ttat	5	1.3
13. ttait'	9	1	13. t't'it't'a	3	0.8
14. tatt'it't'	6	0.7	14. t'iattt	2	0.5
15. att'it't'	6	0.7	15. t'it'tttat	2	0.5
16. tttat'i	5	0.6	16. iat	1	0.2
17. ttat'it't'	5	0.6	17. itatt	1	0.2
18. tttatt'it'	4	0.4	18. t'ia	1	0.2
19. tttait'	4	0.4	19. t'it'tta	1	0.2
20. tait'	4	0.4	20. t'it'ttta	1	0.2
21. at'it't'	3	0.3	21. t'it'ttatt	1	0.2
22. tatt't'it'	3	0.3	22. t't'itatt	1	0.2
23. tatt't't'it'	2	0.2	-		
24. ttttat'it'	2	0.2	-		
25. tatt't'i	2	0.2	-		
26. ttatt't'i	2	0.2	-		
27. at'i	1	0.1	-		
28. att'i	1	0.1	-		
29. tai	1	0.1	-		
30. tttatt'i	1	0.1	-		
31. tttatt't'i	1	0.1	-		
32. ttatt't'it'	1	0.1	-		
33. ttttait'	1	0.1	-		
Ümumi: 33 növ	825 söz	100 %	Ümumi: 22 növ	360 söz	100 %

Beləliklə, müasir rus ədəbi dilinin 2014-cü ildə nəşr olunmuş və 100 min sözü əhatə edən Orfoqrafiya lüğəti üzərində apardığımız fonetik tədqiqata əsasən, **§2.1.1** yarım tipinə daxil olan sözlər **§2.1.2** yarım tipinə daxil olan sözlərdən 2.2 dəfə, fonetik struktur növlər isə 1.5 dəfə çoxluq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Новый орфографический словарь русского языка. 100 000 слов, (составитель: Кузьмина И.А.). М., ООО «Дом Славянской книги», 2014, 960 с.
4. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов, М.: Высшая школа, 1979, 256 с.
5. Rahtari M.F. Rus dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmləri bölməsi. c.15, №2, 2019, s.18-24

РЕЗЮМЕ

РАЗНОВИДНОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР ДВУСЛОЖНЫХ НЕСИНГАРМОНИЧЕСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (несингармонические комбинации сингармонических звуко сочетаний)

Мамедов Р.С., Рахтари М.Ф.

Ключевые слова: *фонетика, структура, сингармонический, однородный, несингармонический.*

В статье осуществлена попытка анализа фонетической структуры двусложной лексики современного русского литературного языка с точки зрения нёбной однородности/неоднородности звуко сочетаний, составляющих фонетический облик слова. Установлены разновидности типологически сходных для русского и азербайджанского языков несингармонических двусложных фонетических структур. Изложена последовательная классификация двуязычных несингармонических фонетических структур русского языка, состоящих из различных комбинаций сингармонических звуко сочетаний. В статье выполнен также лингвостатистический анализ несингармонических структурных разновидностей рассматриваемой лексики

SUMMARY

TYPES OF PHONETIC STRUCTURE OF DISYLLABIC NON-SYNHARMONIC WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE (consisting of synharmonic combinations of different sound unifications)

Mammadov R.S., Rahtari M.F.

Key words: *phonetics, structure, synharmonic, homogeneous, non-synharmonic.*

The article attempts to analyze the phonetic structure of the two-syllable vocabulary of the modern Russian literary language from the point of view of palatal homogeneity / heterogeneity of the sound combinations that make up the phonetic appearance of the word. Varieties of non-synharmonic bilingual phonetic structures are established, which are typologically similar for the Russian and Azerbaijani languages. The sequential classification of bilingual non-harmonic phonetic structures of the Russian language, consisting of various combinations of synharmonic sound combinations, is presented. The article also performed linguistic and statistical analysis of non-synharmonic structural varieties of the considered vocabulary.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.09.2019
	Son variant	25.09.2019